

اقتصاد زیارت در شهرهای مذهبی
از دریچه سفرنامه ناصر خسرو قبادیانی

«تجارت» در خدمت «زیارت»

✦ جواد نوائیان رودسری

بر آن چشمه وقف‌ها بسیار کرده‌اند» نکته دیگری که از دید ناصر خسرو دور نمانده، بیمارستان شهر است. «و بیت‌المقدس را بیمارستانی نیک است و وقف بسیار دارد و خلق را شربت و دارو دهند و طبیبان باشند که از وقف مرسوم ستانند و آن بیمارستان و مسجد آدینه بر کنار وادی جهنم است»

مکه: شهری با محدودیت‌های فراوان
ظاهراً ناصر خسرو چند بار به شهر مکه سفر کرده که یک بار در ۲ بهمن سال ۴۲۱ شمسی بوده است. مکه به عنوان شهری مقدس و قبله‌گاه مسلمانان جهان، از اعتبار، قداست و توجهی ویژه برخوردار است. امکانات محدود شهر، به‌ویژه کمبود آب و فضای استقرار زوار، از یک طرف و ورود سیل زوار در ایام مختلف سال از طرف دیگر، حاکمان هر دوره مکه را با مشکلات مختلفی در اداره امور مربوط به زیارت رو به رو می‌کرده و می‌کند.

با این حال مکه با پیشینه ویژه مذهبی - تجاری خود، کانونی برای فعالیت‌های اقتصادی جهان اسلام، به ویژه در ایام حج، بوده است که مدیریت دقیق این شرایط می‌توانست علاوه بر آسایش زائران، بر شکوه اصلی‌ترین مرکز جغرافیایی مورد توجه مسلمین بیفزاید. این مدیریت ویژه از همان سال‌های نخست شکل‌گیری شهر مکه، به عنوان مرکز زیارتی جهان اسلام، به شکل‌های مختلف اعمال

می‌کند. شهر از بازارهای نیکو و مراکزی برای صناعت‌های^۲ مختلف برخوردار است و به همین سبب رونق اقتصادی خوبی نسبت به سایر نقاط اطراف خویش دارد.

ناصر خسرو از جاذبه‌های گردشگری شهر بیت‌المقدس در حوزه تاریخی نیز سخن می‌گوید و می‌نویسد: «چون از جامع بگذری صحرایی بزرگ است، عظیم هموار، و آن را ساهره گویند و گویند که دشت قیامت آن خواهد بود و خشر مردم آنجا خواهند کرد. بدین سبب خلق بسیار از اطراف عالم بدان‌جا آمده‌اند و مقام ساخته‌اند تا در آن شهر وفات یابند.»^۳ و در جایی دیگر با معرفی یک منطقه تاریخی دیدنی به نام وادی جهنم، ذکر می‌کند که: «در آفواه مردم بود که آن خانه فرعون است و آن وادی جهنم.... گفتند به روزگار خلافت عمر، بر آن دشت ساهره لشکرگاه بزد و چون بدان وادی نگریست گفت این وادی جهنم است و مردم عوام گویند هر کس که بر سر آن وادی شود، آواز دوزخیان شنود، که از آنجا برآید. من آنجا شدم، اما چیزی نشنیدم».

او در یادداشت‌های خود جاذبه‌های تفریحی را هم فراموش نکرده و منطقه‌ای به نام عین سلوان را معرفی می‌کند و می‌نویسد: «عمارات بسیار بر آن چشمه کرده‌اند و آب آن به دیهی می‌رود و آن‌جا عمارات بسیار کرده‌اند و بستان‌ها ساخته و گویند هر که بدان آب سر و تن بشوید، رنج‌ها و بیماری‌های زمین از او زایل شود و

اعتبار اثر وی در زمینه جامعه‌شناسی و مردم‌شناسی تاریخی است و در حقیقت روش محققانه وی در یادداشت و بازگویی دیده‌ها و شنیده‌ها، به وزن شاکله ادبی اثر وی افزوده است.

ناصر خسرو سفر خویش را به عنوان سیاحی که به حکم دین به دنبال کسب معرفت در سفر است، آغاز و در دوره خویش از اماکن مقدسی مانند بیت‌المقدس و مکه دیدار کرد. ارزیابی او از وضعیت اجتماعی و فرهنگی و نیز اقتصادی این اماکن، با وجود محدودیت، قادر است تا شمای از وضعیت اقتصاد زیارت و ویژگی‌های آن در قرن پنجم، آن‌گونه که در بیت‌المقدس و مکه و برخی نقاط موجود بوده، در اختیار مخاطبان قرار دهد. برای بررسی بیشتر موضوع، بهتر است که نخست به یادداشت‌های او در مورد این ۲ شهر زیارتی بپردازیم و سپس نتایج این دیده‌ها و یادداشت‌ها را تحلیل کنیم.

بیت‌المقدس: شهری برای زیارت

ناصر خسرو در روز ۱۴ اردیبهشت سال ۴۲۱ خورشیدی (۵ رمضان سال ۴۳۳ قمری)، حدود هزار سال پیش، وارد شهر بیت‌المقدس شد. در زمان او سنت‌های مذهبی گاه بدعت‌هایی مطرح است که از ۲۰۰ سال قبل و در پی درگیری‌های داخلی در عهد اموی شکل گرفته و رایج شده است.^۱ او بیت‌المقدس را شهری کوهستانی و زیبا و در عین حال پرجمعیت توصیف

سفرهای زیارتی قدمتی به طول حیات بشری دارند. علقه‌های مذهبی، دست‌کم تا یک قرن پیش، مهم‌ترین دلیل برای کسانی بودند که در این سوی عالم، بار سفر می‌بستند. این سفرها، با تمامی مشکلات و مصائب گوناگون هر عصر، دستمایه نگارش سفرنامه‌ها بوده‌اند. سفرنامه‌هایی که گاه ذخیره تاریخی یک ملت را غنایی ویژه بخشیده و صفحات تاریک را به نور خود روشن کرده است. ظرافت‌های نگارش و تزیینی نگارنده باعث می‌شود تا بتوانیم از فحوای مطالب موجود در این سفرنامه‌ها، به برخی جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی حاکم بر زمان نگارش متن نیز پی ببریم. جنبه‌هایی که گاه حتی می‌تواند در عصر ما نیز راهگشا و آموزنده باشد.

سفری ۷ ساله در سرزمین‌های اسلامی

ابومعین، ناصر بن خسرو بن حارث بن قبادیانی بلخی، در ۱۲ شهریور سال ۳۸۳ هجری شمسی، در روستای قبادیان بلخ متولد شد. او از شاعران بزرگ ایرانی و در زمره بهترین سفرنامه‌نویسان جهان به شمار می‌آید. سفر ۷ ساله او در سرزمین‌های اسلامی، رهاوردی به نام «سفرنامه ناصر خسرو» را برای علاقه‌مندان پدید آورد. دقت و تیزی او در بازنویسی آن چه به چشم دیده و یا با گوش شنیده است، سبب افزایش